

Romano džaniben

časopis romistických studií | 26. ročník | 2/2019

EDITORKA ČÍSLA:

Helena Sadílková

Seminář romistiky, Katedra středoevropských studií, Filozofická fakulta, Univerzita Karlova

Na obálce:

Małgorzata Mirga-Tas | Three sisters (Tři sestry) | Akryl a textil na plátně – kombinovaná technika,
135 x 135 cm, 2017 | Foto: Marcin Tas

Obsah

Sadílková Helena

Historie a historiografie nucených sterilizací romských žen v Československu a jejich přesahu do současnosti.

Úvod k tematickému číslu Romano džaniben

5

RECENZOVANÁ ČÁST

Gwendolyn Albert

Nucené sterilizace jako projev anticikanismu:

Příklad Československa a České / Slovenské republiky

21

Claud Cahn

Historický oblouk: zjedná připravovaný zákon spravedlnost pro oběti nucené sterilizace v České republice?

43

Lada Viková

V postavení „osob nehodných reprodukce“. Dokumenty svědčící o sterilizaci Romů z protektorátu během 2. světové války

71

Maija Runcis

Sociální stát a nucená sterilizace – švédská zkušenost

107

NERECENZOVANÁ ČÁST

Štefan Ivanco

Násilné sterilizácie na Slovensku:

Dvadsať rokov odvahy a angažovanosti rómskych žien

127

Ruben Pellar, Zbyněk Andrš

Historie jedné iniciativy ze sklonku osmdesátých let:

Sterilizace romských žen a romštináři

141

Paul Ōfner, Bert de Rooij, Zbyněk Andrš, Ruben Pellar

Odkupování plodnosti. Výzkum sterilizačních praktik týkajících se romských žen v Československu, který provedli Paul Ōfner a Bert de Rooij z pověření sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77.

Překlad zprávy z roku 1990 včetně jejích příloh.

147

Zbyněk Andřš
Rozhovor k dokumentaci sterilizací romských žen
 (Chminianske Jakubovany, 1988) 217

Lada Viková
Šunen Roma so pes kerel, kajso hiros ma domuken /
 Pocta skupině Čercheň z Rokycan 231

Małgorzata Mirga-Tas
Ko me som, sar andre koda saworo dogielom,
to me dadengri bući, he waś koda tengie palikieraw.../
 Kdo jsem a jak jsem ke všemu dospěla,
 to je zásluha mých rodičů, a proto jim za to děkuji... 239

RECENZE | ANOTACE

Claude Cahn: *Human Rights, State Sovereignty and Medical Ethics: Examining Struggles Around Coercive Sterilisation of Romani Women* (Edit Szénássy) 251

European Roma Rights Center: *Coercive and Cruel: Sterilisation and Its Consequences for Romani Women in the Czech Republic (1966-2016)* (Tomáš Reichel) 255

Zuzana Jurková: *Romští hudebníci v 21. století. Rozhovory s Olgou Fečovou, Josefem Fečem, Pavlem Dirdou a Janem Duždou / Romani music in the 21st century. Interviews with Olga Fečová, Josef Fečo, Pavel Dirda and Jan Dužda* (Lada Viková) 259

Vera Sokolova: *Cultural Politics of Ethnicity: Discourses on Roma in Communist Czechoslovakia* (Victoria Shmidt) 263

Historie jedné iniciativy ze sklonku osmdesátých let: Sterilizace romských žen a romštinářů³

Jedním z nástrojů asimilační politiky předlistopadového Československa vůči Romům byla i sterilizace žen. Ve vztahu k této (tehdy ještě oficiálně neuznané) národnostní menšině byla regulace porodnosti chápána sociálně a eugenicky, státní aparát ji uplatňoval jako standardní řešení. Přitom přímo o Romech nebyla v zákonech a nařízeních žádná zmínka, hovořilo se v nich pouze o dysfunkčních a sociálně slabých rodinách, o občanech žijících v neuspokojivých sociálních poměrech apod. Jako první upozornila na sterilizace romských žen skupina signatářů Charty 77 v dokumentu č. 23 v roce 1978. Podle chartistů nesla tato praxe rysy trestného činu genocidia.

V roce 1988, kdy vyšly vyhlášky o sociálním zabezpečení č. 151/1988 a č. 152/1988 navyšující příspěvek po sterilizaci, existovala na pražské Jazykové škole už více než desetiletá tradice výuky romštiny. Její lektorka, Milena Hübschmannová, si na nedostatek žáků nemohla stěžovat. Anička Žigová, Hanka Šebková, Edita Žlnayová a já jsme tvořili jádro neformálního společenství, k němuž už v té době patřil i Ruben Pellar, Alena Smutná a další. Při jedné z našich schůzek v třetím srpnovém týdnu přišla Milena s novinkou – za sterilizace je možné platit romským ženám (ale nejen jim) v Čechách až 10 000 a na Slovensku až 25 000 korun! To byla na tehdejší dobu, zejména v prostředí romských osad, astronomická částka a všichni jsme si uvědomovali, jak obrovský prostor pro zneužití dávek se tím otevřel. Vzal jsem si tehdy tři dny dovolené a neprodleně jsem vyrazil na Slovensko.⁴ Nahrál jsem zhruba dvě hodiny výpovědí romských žen, kterým byly v důsledku manipulace nebo pod psychickým nátlakem podvázány vaječníky. Po návratu jsem nahrávky přepsal a přeložil, neboť byly nahrány v romštině. Nejvíce žen, s nimiž jsem pořídil rozhovory, pocházelo z Chminianských Jakubovan a ze Žehry, celkem jsem navštívil asi deset romských lokalit a metropoli tehdejšího Východoslovenského kraje, Košice.⁵

1 Ruben Pellar působí jako překladatel. E-mail: info@ruben.cz

2 Zbyněk Andrš je sociální antropolog a romista, působí na Katedře sociální a kulturní antropologie při Fakultě filozofické Univerzity Pardubice. E-mail: Zbynek.Andrs@upce.cz

3 Jak citovat: Pellar, R., Andrš, Z. 2019. Historie jedné iniciativy ze sklonku osmdesátých let: Sterilizace romských žen a romštinářů. *Romano džaniben* 26 (2): 141–146.

4 Podle záznamů v mém diáři jsem byl na Slovensku od 24. 8. do 28. 8. 1988.

5 Jeden z rozhovorů realizovaných v této době právě ve Chminianských Jakubovanech s laskavým svolením Zbyňka Andrše přetiskujeme v tomto čísle *RDŽ* na s. 217–229 – pozn. red.

Bezprostředně po svém návratu ze Slovenska jsem informace o sterilizacích romských žen šířil v okruhu svých známých a kolegů ze zaměstnání,⁶ přičemž s některými z nich jsem konzultoval další možný postup. Podle mých diářových záznamů to byl např. náš podnikový právník JUDr. Miroslav Veverka⁷ nebo PhDr. Kazimír Večerka, CSc.,⁸ z tehdejšího Výzkumného ústavu kriminologického v Praze. V půli září⁹ jsem pak jel s Milenou do Rokycan za Ondřejem Giňou, romským aktivistou, který jako první z Romů vystoupil proti sterilizacím veřejně. Někdy tou dobou mě Milena seznámila s Josefem Vohryzkem, s nímž jsem se potom různě po Praze scházel, abych mu předával informace pro tehdy vznikající dokument Charty 77 č. 3,¹⁰ který navazoval na výsledek Rubenovy a mé práce – „Zprávy o výzkumu problematiky sexuální sterilizace Romů v Československu“.

To byl ovšem jen počátek. Bez další spolupráce s kolegyněmi Hankou a Editou, které také vyjízděly do terénu, s Milenou Hübschmannovou, která měla mnoho kontaktů a propojovala různé okruhy lidí, ale zejména bez další mnohaleté spolupráce s Rubenem Pellarem by se moje první reportážní cesta za sterilizacemi asi minula účinkem.

Zbyněk Andrš

6 Pracoval jsem tehdy jako „sociální kurátor pro romské obyvatelstvo“ na Praze 7 ve Správě sociálních služeb, Národního výboru hl. m. Prahy.

7 Ale také soudce a spisovatel (1927–2020). V době normalizace nemohl působit v justici.

8 Znali jsme se z romské osady Dreveník (Žehra), kde mě dva roky předtím navštívil.

9 Podle záznamu v diáři jsme tam jeli 18. 9. 1988 pouze na jeden den s úmyslem informovat osobně O. Giňu a nahrát výpovědi dalších romských žen.

10 Dokument Charty 77 č. 3/1990, „o sterilizaci romských žen“.

Sterilizacemi jsem se začal zabývat, pokud si dobře vzpomínám, v druhé polovině roku 1988, intenzivněji pak poté, co jsem se v bytě Mileny Hübschmannové setkal s Paulem Öfnerem a začal pro něj a pro Berta de Rooije pracovat jako tlumočník a jako informátor. Ovládám jejich rodný jazyk, nizozemštinu, a pracoval jsem tehdy v Ústavu vědeckých lékařských informací v Praze jako řešeršér. Dokázal jsem tedy pro ně najít relevantní informace v odborném tisku. Tito dva muži v té době z pověření nizozemského sdružení Lau Mazirel a nadace Stichting Informatie over Charta 77 pracovali na výzkumu, který měl ověřit do té doby spíše kusé zprávy o sterilizaci Romek v Československu, jež se šířily v zahraničí.

Kampaň cílená na sterilizace romských žen v nás v každém případě vzbudila pobouření, hněv a touhu proti ní něco dělat. Zbyněk Andrš, Milena Hübschmannová a Hana Šebková s Editou Žlnayovou měli jako častí návštěvníci romských osad na Slovensku informace z první ruky. Tyto zprávy svědčily o zvyšujícím se počtu (někdy bezpochyby protiprávních) sterilizací, ke kterým v osadách docházelo. Za neblahé jsme považovali především poskytování příspěvků vyplácených po provedení sterilizace, které bylo legalizováno v již zmíněných vyhláškách o sociálním zabezpečení č. 151/1988 a č. 152/1988.

Začali jsme systematicky sbírat informace a dokumentovat případy sterilizace. Nejprve jsme rozhovory s informanty nahrávali na magnetofon, později jsme se Zbyněkem Andršem vytvořili dotazník s otázkami v češtině a romštině. Bylo to někdy v první polovině roku 1989 a v této době jsme je také začali rozesílat informantům mezi Romy, kteří je pak dávali vyplnit sterilizovaným ženám.

Ještě než Paul Öfner a Bert de Rooij přijeli v září 1989 provést svůj výzkum přímo do tehdejšího Československa, jsme se já a Zbyněk Andrš obrátili (poštou dne 17. a 18. 2. 1989) na různé československé orgány, např. Československý červený kříž, Ministerstvo práce a sociálních věcí České socialistické republiky, Ústřední výbor Komunistické strany Československa, Ministerstvo práce a sociálních věcí České socialistické republiky, *Časopis lékařů českých*, jimž jsme zaslali článek – snad se dá nazvat článkem protestním – s názvem „Je poskytování příspěvků romským ženám v Československu v případě sterilizace správné a probíhá sterilizace vždy v souladu se zákonem?“

Obsah článku jsme konzultovali s JUDr. Jaromírem Štěpánem, autorem publikace *Právní odpovědnost ve zdravotnictví* (Štěpán 1970). V článku jsme doporučili zastavit vyplácení příspěvků sterilizovaným ženám, soustředit se na vratné způsoby antikoncepce a provádět sterilizaci jen přísně zákonným způsobem, který by zaručoval skutečně dobrovolné rozhodnutí pacienta bez jeho psychické manipulace, nedostatečné informovanosti či podobně. Odpovědi na náš článek byly vesměs záporné nebo nulové. Ve zprávě „Odkupování plodnosti“, psané nizozemsky, se statistikami případů sterilizace zjištěných v Čechách a na Slovensku, napsanými v angličtině, jejichž autory jsme já a Zbyněk Andrš (Öfner, Rooij, Andrš, Pellar 1990), si může čtenář přečíst, jak například reagovalo Ministerstvo zdravotnictví

a sociálních věcí – tehdy již České republiky. Podobně *Časopis lékařů českých* náš článek neotiskl. Objevila se jedna jediná kladná výjimka: problematiku vzal vážně a začal se jí zabývat Výbor československé veřejnosti pro lidská práva a humanitární otázky (s tehdejší adresou Opletalova 13, 110 00 Praha 1), konkrétně nejvíce JUDr. Alexander Klimeš, předseda sekce pro vyřizování podnětů. Díky němu jsem pak také mohl podat podnět na Generální prokuraturu Československé socialistické republiky, kde jsem upozornil na případy možného porušování zákonů při provádění sterilizace. Přesné datum podání podnětu již nevím, ale bylo to pravděpodobně koncem roku 1989 – dokládá to dopis Generální prokuratury České republiky datovaný 21. 12. 1989, kterým prokuratura potvrzuje přijetí podnětu.

Paul Öfner, tehdy nezávislý novinář, ovládající romštinu a se zkušeností sociálního pracovníka pro Romy v Nizozemsku, a Bert de Rooij, právník, tehdy autor několika prací reflektujících situaci Romů, provedli svůj výzkum zaměřený na sterilizaci romských žen v Československu v září 1989 (viz i dále uvedená zpráva). Na tomto výzkumu jsem se podílel jako tlumočník. Rozhovorů a návštěv se účastnil také Josef Vohryzek (1926–1998), redaktor, literární kritik, prozaik a překladatel, jenž byl v roce 1987 jedním z mluvčích Charty 77.

Odpověď generální prokuratury konstatovala (nebo lépe řečeno samostatně slovenské a české generální prokuratury konstatovaly), že žádné porušení zákona nebylo zjištěno – čtenář najde bližší informace v ombudsmanově zprávě z roku 2005 (viz Závěrečné stanovisko 2005). Já sám jsem tato stanoviska prokuratur komentoval ve francouzsky psaném článku „La fécondité n'est plus en vente“ (Pellar 1992).

Naše aktivity, myslím, velký zájem v české a slovenské společnosti nevzbudily. Z nových, od r. 1990 přijatých vyhlášek o sociálním zabezpečení (pro české země platná vyhláška č. 182/1991 Sb. Ministerstva práce a sociálních věcí České republiky, kterou se provádí zákon o sociálním zabezpečení, a zákon č. 288/1991 České národní rady o působnosti orgánů České republiky v sociálním zabezpečení), ale zmizel paragraf o poskytování příspěvku po sterilizaci (tedy „jednorázový peněžitý příspěvek nebo i věcná dávka občanům, kteří se podrobili lékařskému zákroku podle zvláštních předpisů v zájmu zdravé populace a k překonání nepříznivých životních poměrů rodiny“ – viz výše uvedená vyhláška č. 152/1988 Ministerstva zdravotnictví a sociálních věcí České socialistické republiky k provádění zákona o sociálním zabezpečení, § 35). Větší ohlas měly v zahraničí. Údaje o sterilizaci romských žen v Československu jsou uvedeny například v publikaci *Struggling for Ethnic Identity. Czechoslovakia's Endangered Gypsies* (Human Rights Watch, 1992) na str. 19–32. Výzkum situace Romů v Československu prováděla tehdy pro HRW Rachel Trittová. I pro ni jsem občas fungoval jako tlumočník a informátor.

Uvést je však třeba také článek novinářky Dany Mazalové „...a nemnožte se!“, publikovaný v časopise *Týden*. Mazalová (1997) líčí stručně historii sterilizace od začátku sedmdesátých let minulého století, zkoumá soulad s právem ve dvanácti případech sterilizace romských žen. Současně se jí podařilo uskutečnit interview

se sociálními pracovníky i jedním lékařem, který sterilizace prováděl.

V roce 2003 však vyšla první rozsáhlejší studie (čítající 139 stran) referující o sterilizačních praktikách cílených na Romky na východním Slovensku – *Telo i duša: násilné sterilizácie a ďalšie útoky na reprodukčnú slobodu Rómov na Slovensku* (Centrum pre reprodukčné práva, Poradňa pre občianske a ľudské práva, 2003), což je slovenská verze díla vydaného v USA na základě konzultací s lidskoprávní aktivistkou Inou Zoon (Zampas et al. 2003). Její autorky, Christina Zampas, Sneha Barot a Barbora Bukovská se v ní zabývají i právními aspekty nedobrovolné sterilizace. Byl jsem tehdy jako jeden z průvodců a členů skupiny aktivistů, která prováděla výzkum k tomuto tématu ve východoslovenských romských osadách. Na základě tohoto výzkumu studie *Telo i duša* následně vznikla.

Konečně v roce 2005 vychází zpráva veřejného ochránce práv, zmíněná již výše. Je to vůbec první český oficiální právní text, který posuzuje sterilizace romských žen jako nezákonné. Kancelář pro účely svého výzkumu kontaktovala i mne. Poskytl jsem jí některé dokumenty ze svého archivu, mimo jiné kazuistiky sterilizovaných žen, výsledky dokumentačního úsilí dávného ročníku romštiny na Jazykové škole v Praze.

Od té doby bylo o problematice mnoho publikováno, diskuse o ní ovlivnila i české právo (zákonné podmínky informovaného souhlasu) a vstoupila do povědomí mezinárodní veřejnosti včetně řady mezinárodních (lidskoprávních) organizací. O odškodnění protiprávně sterilizovaných osob (jsou jimi v některých případech i neromské ženy) usiluje dnes v České republice a Slovenské republice vícero organizací i jednotlivců a úspěchu bylo dosaženo dosud jen v několika individuálních případech, nikoliv např. formou zákona o odškodnění pro všechny oběti.

Ruben Pellar

Na závěr bychom rádi poděkovali všem, kteří nám v počátcích našich aktivit pomohli nebo je iniciovali: jsou to Paul Öfner a Bert de Rooij, kteří se vydali do neznámé země, kde jim přece jen mohlo hrozit určité nebezpečí od represivního aparátu tohoto „socialistického“ státu, a také těm, kteří tuto cestu financovali, tj. dnes již neexistujícímu sdružení Vereniging Lau Mazirel a nadaci Stichting Informatie over Charta 77. Také stovkám romských žen, které nám v důvěře poskytly informace o sobě, a dalším romským informantům, kteří pro nás informace o dalších případech zprostředkovali. Seznam osob, které nám pomohly, by mohl být dosti dlouhý, patří sem například spisovatelka Elena Lacková, která nám poskytla svůj byt v Prešově, kde jsme mohli přespat, právníci jako Jaromír Štěpán nebo Alexander Klimeš, někteří lékaři a sociální pracovníci, jejichž jména raději neuvádíme, abychom i nyní – po letech – chránili jejich identitu.

Ruben Pellar, Zbyněk Andrš

Literatura

- Mazalová, D. 1997. ...a nemnožte se! *Týden* (51): 36–42.
- Öfner, P., de Rooij, B., Andrš, Z., Pellar, R. 1990. *Het afkopen van vruchtbaarheid. Een onderzoek naar sterilisatiepraktijken ten aanzien van Roma-vrouwen in Tsjechoslowakije, uitgevoerd door Paul Öfner en Bert de Rooij in opdracht van de Vereniging Lau Mazirel en de Stichting Informatie over Charta 77*. Amsterdam: Vereniging Lau Mazirel.
- Pellar, R. 1992. La fécondité n'est plus en vente. In: *Les Familles Roms d'Europe de l'Est*. Paris, 66–70.
- Štěpán, J. 1970. *Právní odpovědnost ve zdravotnictví*. Praha: Avicenum.
- Zampas, Ch., Barot, S., Bukovska, B. 2003. *Body and soul: forced sterilization and other assaults on Roma reproductive freedom in Slovakia*. New York: Center for Reproductive Rights, Poradňa pre občianske a ľudské práva, in consultation with Ina Zoon.
- Závěrečné stanovisko 2005. *Závěrečné stanovisko veřejného ochránce práv ve věci sterilizací prováděných v rozporu s právem a návrhy opatření k nápravě přístupu československého státu k Romům*. Kancelář ombudsmana ČR. Dostupné na: <https://eso.ochrance.cz/Nalezene/Edit/2596> [2019-11-30].